
ԷՐԵՐՈՒՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՐԳԵԼՈՑԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

ՆԻՆԱ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ-ՂԱՆԴԻԼՅԱՆ

Էրեբունի պետական արգելոցը գտնվում է Երևանից մոտ 10–12 կմ հեռավորության վրա՝ Կոտայքի մարզում, կիսաանապատային և ամայի տեղանքում: Իր անվանումը ստացել է ուրարտական Էրեբունի (Արին-բերդ) բերդաքաղաքի անվանումից՝ Էրեբունի պետական արգելոցի տարածքում աճում են հացազգի մշակաբույսերի վայրի ազգակիցներ:

Արգելոցը հիմնադրվել է 1981 թ.: Ստեղծման հիմնական նպատակը եղել է վայրի հացաբույսերի պահպանությունը և ուսումնասիրումը՝ դրանց աճման բնական պայմաններում: Աշխարհում հանդիպող վայրի ցորենների չորս տեսակներից՝ ուրարտական (լատ. *Triticum ururu*), երկհատիկ կամ արարատյան (լատ. *T. araraticum*), վայրի միահատիկ կամ բեոտական (լատ. *T. boeoticum*) և վայրի հաճար (լատ. *T. dicoccoides*). առաջին երեքն աճում են Էրեբունի արգելոցում՝ Կոտայքի մարզի Գեղադիր, Հացավան, Ողջաբերդ և Մուշավան (նախկինում՝ Շորքուլաղ) գյուղերի միջև գտնվող այս արգելոցում հանդիպում են նաև մի շարք այլ արժեքավոր բուսատեսակներ³: Էրեբունի պետական արգելոցն իր զբաղեցրած տարածքով շատ ավելի փոքր է Հայաստանի Հանրապետության մյուս երկու՝ Խոսրովի և Շիկահողի արգելոցներից. ունի ընդամենը 120 հա տարածք: Այնուամենայնիվ, իր տեսակով բնության այս հատուկ պահպանվող տարածքը համարվում է միակը ոչ միայն Հայաստանում, այլև՝ ամբողջ աշ-

¹ П. А. Гандилян, В. А. Авакян. Эребунийский заповедник. Ереван, 2001.

² П. А. Гандилян. Определитель пшеницы, эгилопса, ржи и ячменя. Ереван, 1980; П. А. Гандилян, В. А. Авакян. *Նշվ. աշխ., էջ 27–30*, E. A. Nazarova. Wheat and its wild relatives in Armenia (in Arm., Rus., Eng.). Yerevan, 2002.

³ Մ. Գ. Հարությունյան, Ս. Ս. Հունանյան. Էրեբունի արգելանոցի օգտակար բույսերը. – «Գյուղատնտեսական գիտությունների տեղեկագիր», Երևան, 1983, № 3, էջ 76–80, В. Е. Восканян, И. Г. Аревшатян, А. С. Арутюнян, М. Г. Арутюнян, И. Г. Авакян. Флора цветковых растений Эребунийского заповедника. – «Биологический журнал Армении», 1983, № 6, с. 531.

խարհում⁴: Անշուշտ, բնապահպանական ու կենսաբանական նշանակությունից զատ, արգելոցը հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև պատմական տեսանկյունից, քանի որ հացաբույսերի, ինչպես և այլ վայրած բույսերի ընտանեացման, դրանց մշակության սկզբնավորման ու երկրագործության հետագա զարգացման հարցերը՝ քաղաքակրթության պատմության կարևոր և հետաքրքրազույն մասն են կազմում⁵: Այդ խնդիրների քննությունն իրապես միջմասնագիտական բնույթ է կրում և շարժում է ինչպես կենսաբանների, այնպես էլ՝ պատմաբանների, հնագետների, մշակութաբանների ու լեզվաբանների գիտական հետաքրքրասիրությունը:

Որտե՞ղ է մարդ առաջին անգամ նկատել ցորենի արժեքավոր հատկությունները, որտե՞ղ է սկսել հացազգիներ մշակել և հաց պատրաստել: Տրամաբանական է ենթադրել, որ ցորենի մշակության սկզբնավորումը հնարավոր էր միայն այնտեղ, որտեղ աճում էր վայրի ցորենը՝ ճիշտ այնպես, ինչպես և ներկայումս լայնորեն տարածված ուրիշ մշակաբույսերի պարագայում է՝ դրանց նախահայրենիքը կարող էր լինել այն շրջաններում, որտեղ աճում էին դրանց վայրի նախնիները: Միայն այդպիսի տարածքներում հնարավոր էր վայրած բույսերի սկզբնական հավաքը, օգտագործումը, մշակության առաջին փորձերը և երկրագործական մշակույթի նախնական զարգացումը:

Բայց արդյո՞ք մշակովի բույսերի վայրի ազգակիցները և նախնիները հիմա աճում են այդ նույն տեղանքներում: Չէ՞ որ բույսերի ընտանեացման առաջին փորձերից ու երկրագործության հիմնավորումից հազարամյակներ են անցել: Ինչպես ցույց են տվել ուսումնասիրությունների արդյունքները⁶, այդպիսի շատ բույսեր պահպանվել են և աճում են երկրագնդի որոշ շրջաններում:

⁴ Э. Ц. Габриэлян, Ж. А. Агаронян. Эребунийский заповедник.– Заповедники Кавказа. М., 1990, с. 357–359; N. S. Khanjyan. Specially Protected Nature Areas of Armenia. Yerevan, 2004.

⁵ D. R. Harris. The origins and spread of agriculture and pastoralism in Eurasia: an overview.– The origins and spread of agriculture and pastoralism in Eurasia. London, 1996, pp. 552–575; А. В. Ефименко, И. К. Захаров. Концепции о происхождении культурных растений в исторических исследованиях.– «Вестник Вавилового общества генетиков и селекционеров» (Новосибирск), 2008, № 4, с. 726–733.

⁶ A. De Candolle. Rigue de plantes cultivees. Paris, 1882; А. Декандоль. Местопроисхождение возделываемых растений. СПб., 1885, с. 490; Н. И. Вавилов. Центры происхождения культурных растений.– В сб.: Происхождение и география культурных растений. Л., 1987, с. 33–127; Е. Н. Синская. Историческая география

Հայկական լեռնաշխարհն այն սակավաթիվ տարածքներից է, որտեղ շարունակում են աճել մշակաբույսերի բազմաթիվ վայրի ազգակիցներ և նախատեսակներ: Այդ պատճառով այս տարածքը համարվում է մշակաբույսերի առաջացման Առաջավորասիական կենտրոնի կարևորագույն օջախներից մեկը⁷: Հայաստանի Հանրապետության տարածքում, որը զբաղեցնում է Հայկական լեռնաշխարհի փոքր՝ հյուսիսարևելյան հատվածը, աճում են այնպիսի կարևորագույն մշակաբույսերի վայրի ազգակիցներ, ինչպիսիք են՝ հացաբույսեր (ցորեն, գարի և այլն), հատիկալընդեղեններ (ոսպ, ոլոռ և այլն), անասնակեր ընդավոր բույսեր, պտղատուներ, բանջարանոցային բույսեր, ինչպես նաև բազմաթիվ յուղատու, համեմունքային, դեղատու և դեկորատիվ բույսերի վայրի ազգակիցներ⁸:

Մշակովի բույսերի վայրի ազգակիցների շարքում հատուկ տեղ են զբաղեցնում վայրի հատիկավորների և, հատկապես, մշակովի ցորենի վայրի ազգակիցներն ու նախատեսակները: Մշակովի ցորենն այսօր աճեցվում է ամբողջ աշխարհում, և առանց դրա գրեթե անհնար է պատկե-

культурной флоры (на заре земледелия). Л., 1969, с. 479; Ф. Х. Бахтеев. Очерки по истории и географии важнейших культурных растений. М., 1960, с. 371; J. R. Harlan. Distribution of Agricultural Origins: A Global Perspective.– The Origins of Agriculture and Crop Domestication. Aleppo, 1998, pp. 1–5; A. B. Damania. Diversity of Major Cultivated Plants Domesticated in the Near East.– The origin of Agriculture and crop domestication. Aleppo, 1998, pp. 51–65; N. P. Stepanyan. On Centers of Origin of Cultivated Plants: Case Study of Armenian Highland.– Takhtajania. Issue 1. Yerevan, 2011, pp. 156 – 161. P. G e p t s. Domestication of plants. – Encyclopedia of Agriculture and Food Systems, vol. 2, San Diego, 2014. pp. 474–486 և այլն:

⁷ Н. И. Вавилов. Растительные ресурсы земного шара и овладение ими.– В сб.: Происхождение и география культурных растений, с. 283–289.

⁸ П. А. Гандилян. Дикие сородичи культурных растений.– Красная книга Армении. Ереван, 1988, с. 246–256; П. А. Гандилян. Генофонд растений Армении.– Бюллетень Всероссийского института растениеводства (այսուհետև՝ ВИР), вып. 216. СПб., 1991, с. 18–21; P. A. G h a n d i l i a n. Archaeobotanical Evidence for Evolution of Cultivated Wheat and Barley in Armenia. – The origins of Agriculture and Crop Domestication. Aleppo, 1998, 1997, pp. 280–285; P. G h a n d i l y a n, A. A v a g y a n, E. N a z a r o v a. Diversity of wild relatives of cultivated plants in Armenia.– IPGRI, Newsletter for Europe, № 17, 2000, p. 9; E. G a b r i e l i a n, D. Z o h a r y. Wild relatives of food crops to Armenia and Nakhichevan. – «Flora Mediterranea», 2004, № 14. pp. 5–80. Н. П. С т е п а н я н, Э. А. Н а з а р о в а. Армянское нагорье – один из Переднеазиатских очагов происхождения культурных растений.– Материалы конференции «Проблемы эволюции и систематики культурных растений». СПб., 2009, с. 375–379.

րացնել մարդու կյանքը: Այն մարդկության հիմնական հացն է (եգիպտացորենի և բրինձի հետ) և շարունակում է ճակատագրական դեր խաղալ քաղաքակրթության պատմության ընթացքում: Իսկ եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ Էրեբունի արգելոցի վայրի հացաբույսերը, հավանաբար, մասնակցություն են ունեցել ցորենի ընտելացման գործընթացին, ապա կարող ենք ասել, որ այդ բույսերը հնարավոր արտեֆակտներ են, իսկ վայրի ցորենի պահպանությանը կոչված Էրեբունի արգելոցը՝ հնագույն մշակութային լանդշաֆտի մի մաս:

Էրեբունի արգելոցի հիմնադրմանը նախորդել է երկար և դժվարին ճանապարհ:

Առաջին անգամ վայրի ցորենը հավաքվել է 1855 թ. Միրիայում՝ ավստրիացի բուսաբան Թ. Կոչիի կողմից: Սակայն այդ գտածոն չիրատարակվեց և երկար ժամանակ աննկատ մնաց: Ավելի ուշ՝ 1906–1908 թթ., Ա. Ահարոնստը վայրի ցորեններ է հավաքել Պաղեստինից և Միրիայից: Այս հայտնագործությունն արդեն մեծ հետաքրքրություն է առաջացրել գիտական աշխարհում, և այդ ժամանակվանից սկսեցին համարել, որ Միրիան և Պաղեստինը հանդիսանում են ցորենի հայրենիքը⁹:

Եվ ահա 1925–1930 թթ. Խորհրդային Հայաստանում՝ Երևանից հարավ-արևելք ընկած տարածքում, պրոֆեսոր Մ. Թումանյանը, այնուհետև Ա. Արարատյանը, վայրի ցորենների բավականաչափ մեծ բուսուտներ են հայտնաբերում¹⁰: Մ. Թումանյանի նկարագրության շնորհիվ Հայաստանի վայրի ցորենների աճման տեղավայրի նկատմամբ մեծ հետաքրքրություն է առաջանում: Հետագա տարիներին վայրի ցորեններ հայտնաբերվեցին Հայաստանի նաև այլ շրջաններում:

Մ. Թումանյանի հրատարակած հոդվածը մեծապես գրավեց ՄՍՀՄ գյուղատնտեսական գիտությունների համամիութենական ակադեմիայի պրեզիդենտ Ն. Վավիլովի ուշադրությունը: Վերջինիս հանձնարարությամբ Ն. Տրոիցկին հետազոտեց Հայաստանի վայրի ցորենների բուսուտները¹¹: Իսկ 1934 թ. Ն. Վավիլովն ինքը Լենինգրադից եկավ Հայաստան, որպեսզի անձամբ ուսումնասիրի վայրի ցորենների աճման տեղավայրերը: Ահա թե ինչպես է իր նամակում նկարագրում այդ ուղևորությունն

⁹ К. А. Фляксбергер. Пшеница.– Хлебные злаки, т. 1. М.–Л., 1935.

¹⁰ М. Г. Туманян. Дикие однозернянки и двузернянки Армении.– Труды по прикладной ботанике, генетике и селекции, сер. 24, № 2. Л., 1930, с. 1–14.

¹¹ Н. А. Троицкий. Ботаническая характеристика местообитаний диких пшениц в Армении (Эривань).– Труды по прикладной ботанике, генетике и селекции, сер. 5, ¹ 1. Л., 1932, с. 53–68.

արշավախմբի մասնակիցներից մեկը՝ ակադեմիկոս Լ. Դեկայրիլնիչը. «Լավ հիշում եմ ուղևորությունը դեպի երկրագնդի հետաքրքրագույն անկյուններից մեկը՝ Երևանին մոտիկ գտնվող Շորքուլաղ գյուղի շրջակայքը, որտեղ դեռևս պահպանվել են մշակովի ցորենների ազգակիցներ համարվող վայրի ցորենները՝ երկհատիկներն ու միահատիկները: Մենք Շորքուլաղում եղանք գրեթե ամբողջ օրը: Նիկոլայ Իվանովիչը տառացիորեն վազբով չափչփեց մի քանի քառակուսի կիլոմետր՝ իջնելով ձորակների խորքը և նորից բարձրանալով բլուրների գագաթը: Ես արդեն ի վիճակի չէի ուղեկցելու: Միքայել Գալուստի Թումանյանը ինձանից երկար դիմացավ, բայց նա նույնպես հոգնեց, իսկ Նիկոլայ Իվանովիչը դեռևս հավաքում ու հավաքում էր «վայրիներին» և ուղեկից բույսերի նմուշները»¹²:

Ն. Վավիլովը նույնպես իր հարցազրույցներից մեկում պատմում է ուղևորությունից ստացած իր տպավորությունների մասին: «...Պրոֆեսորներ Թումանյանի, Տրոյցկու և մի շարք այլ գիտական աշխատողների հետ մենք այցելեցինք Երևանին բավականին մոտիկ գտնվող Շորքուլաղ կոչված վայրը, – գրում է նա. – Այստեղ մենք տեսանք խիտ աճած վայրի ցորենի ու տարեկանի տարածությունները: Բոլորովին չափազանցած չենք լինի, եթե ասենք, որ այդ ոչ մեծ տարածությունը կառաջացնի համաշխարհային հետաքրքրություն: Այստեղ կարելի է դիտել ու ուսումնասիրել հացաբույսերի և ընդհանրապես երկրագնդի բուսականության աստիճանական զարգացումը... Ես համոզված եմ, որ երբ այդ վայրի մասին իմանա գիտական աշխարհը, ապա երկրագնդի զանազան մասերից անընդհատ գիտական արշավախմբեր են գալու դեպի Շորքուլաղ՝ այդ չափազանց հետաքրքիր վայրն ուսումնասիրելու համար: Կասկածից վեր է, որ տեսակների բազմազանությամբ այն ամենից հետաքրքիր տեղն է ողջ աշխարհում: Ինձ վիճակվել է ուսումնասիրել բազմաթիվ երկրներ, որոնք ընդունված է համարել հնադարյան երկրագործական երկրներ, սակայն, կրկնում եմ, ավելի հարուստ, ավելի հետաքրքիր վայր, քան Շորքուլաղն է, դժվար է գտնել: Ես կառաջարկեի անպայման առանձնացնել այդ հողամասից 50–100 հեկտարի չափ տարածք, հատուկ խնամք տանել, որպեսզի պահպանվի բույսերի զարգացման համաշխարհային նշանակություն ունեցող դոկումենտը: Դա այնքան էլ դժվար գործ չէ, մանավանդ, եթե հաշ-

¹² Տե՛ս Պ. Ա. Ղանդիլյան. Նիկոլայ Վավիլով. – Հայաստանը հետաքրքրագույն վայրերից է. – «Հայրենիքի ձայն», 27. I. 1988, էջ 3:

վի առնենք, որ տվյալ հողամասն այնքան էլ պիտանի չէ ցանքի համար իր քարքարոտության պատճառով»¹³:

Ն. Վավիլովի այս պատգամը, սակայն, երկար տարիներ մնաց չիրագործված. Խորհրդային միությունում ստալինյան բարքեր էին: Ջրաբարտության և շինծու փաստերի միջոցով մեծագույն վաստակ ունեցող գիտնականը՝ Բուսաբուծության համամիութենական ինստիտուտի հիմնադիրն ու տնօրենը, աշխարհի բազմաթիվ սկադեմիաների պատվավոր անդամը, 1940 թ. կալանավորվեց և մի քանի տարի անց՝ 1943 թ., վախճանվեց բանտում: Այսպես է բնութագրել Ն. Վավիլովի կալանավորումն ու հետագա ճակատագիրն սկադեմիկոս Ա. Թախթաջյանը. «Վավիլովի ողբերգությունը միայն անձնական չէր, այն դարաշրջանի ողբերգության մի մաս էր ...»¹⁴:

Ինչևէ, երկար տարիներ գրեթե դադարեցվել էին Ն. Վավիլովի ստեղծած ինստիտուտի աշխատանքները, ոչնչացվել էին նրա որոշ ձեռագրեր, մոռացության էին մատնվել նրա կողմից զարգացրած շատ գաղափարներ: Միայն 1955 թ. Վավիլովի բարի անունը վերականգնվեց, իսկ ավելի ուշ՝ մեծ գիտնականի ծննդյան հարյուրամյակի կապակցությամբ, ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն 1987 թ. հայտարարեց «Վավիլովի տարի»:

Ի թիվս Ն. Վավիլովի կողմից զարգացրած և երկար տարիներ մոռացության մատնված այլ գաղափարների, մոռացվել էր նաև վայրի ցորենների արգելոց ստեղծելու մտահղացումը: Բայց 1950-ականներին Հայաստանի գյուղատնտեսական ինստիտուտի շրջանավարտ Պապին Ղանդիլյանը, ով ծագումով Սևանա լճի մոտակայքում գտնվող Հացառատ գյուղից էր (անգամ նրա ծննդավայրի անունն է հացի հետ կապված), սկսում է խանդավառությամբ զբաղվել մշակովի հացաբույսերով: Մի քանի տարի համառ պրպտումների արդյունքում նա բախվում է մշակովի ցորենների առաջացման խնդրին ու սկսում մանրագնին ուսումնասիրել վայրի հացաբույսերը, բացահայտում ցորենների մասին Մ. Թումանյանի, Բ. Գարսևեֆերյանի¹⁵ և այլոց աշխատությունները: Երևանի և Լենինգրադի գրադարաններում ու արխիվներում նա գտնում է Ն. Վավիլովի՝ տարբեր թվականներին հրատարակած հողվածները, խորհրդային և հանրապե-

¹³ Ակադեմիկոս Վավիլովը Հայաստանի վայրի հացաբույսերի մասին. – «Խորհրդային Հայաստան», 26. VII. 1934:

¹⁴ А. Л. Тахтаджян. Континенты Вавилова. – «Литературная газета», 21. XI. 1987, с. 12.

¹⁵ Б. М. Гарасеферян. Дикие пшеницы Даралагеца. – Труды Биологического института, вып. 1. Ереван, 1939, с. 85–98.

տական թերթերին 1930-ականներին տված հարցազրույցները, վայրի ցորեններին վերաբերող չհրատարակված նամակազրույթունը: Պ. Ղանդիլյանը շրջում է Հայաստանով և մի քանի տարի անց նրան հաջողվում է նշել այն վայրը, որի մասին գրել էին Մ. Թումանյանը, Ա. Արարատյանն ու Ն. Վավիլովը: Ակնհայտ է դառնում Ն. Վավիլովի պատգամի կարևորությունը. այդ տարածքը անհրաժեշտ է պահպանել, այստեղ հարկավոր է արգելոց հիմնել¹⁶: Բայց ինչպե՞ս. սակավահող Հայաստանում ամեն մի հողակտորը “ոսկուց էլ թանկ է”, թեկուզև “քարքարոտ” ու մշակման համար “ոչ պիտանի” (ինչպես վերը մեջբերված հարցազրույցում այդ վայրը բնութագրել էր Ն. Վավիլովը):

Սկսվում է ինտենսիվ հետազոտությունների ու նաև պայքարի շրջան՝ արգելոցի ստեղծման ու վայրի հասկավորների այս ունիկալ համակցությունների պահպանման նպատակով: Վայրի հացաբույսերի արգելոցի ստեղծման անհրաժեշտության վերաբերյալ միայն սեփական համոզմունքը չափազանց քիչ էր. անհրաժեշտ էր նաև մյուսներին դրանում համոզել կարողանալ: Քսան տարիների ընթացքում՝ 1961–1981 թթ., գիտական և հանրամատչելի հրատարակություններում Պ. Ղանդիլյանը տպագրեց արգելոց հիմնելու խնդրին նվիրված մի քանի տասնյակ հոդվածներ¹⁷, հանրապետական ու համամիութենական կոնֆերանսներում հանդես եկավ գիտականորեն հիմնավորված բազմաթիվ ելույթներով¹⁸:

¹⁶ Ն. Պ. Ստեփանյան - Ղանդիլյան. Էրեբունի արգելոց. – GIZ, Կենսաբազմազանության կայուն կառավարում, Հարավային Կովկաս, ծրագիր - 11. 2197.9–002.00 (հաշվետվություն), Երևան, 2012, Н. П. Степанян - Гандилян. Вавилов в Армении. К истории создания Эребунийского заповедника. – Материалы конференции «Идеи Н. И. Вавилова в современном мире». СПб., 2012, с. 15–16.

¹⁷ Պ. Ա. Ղանդիլյան. Հասկավոր հացաբույսերի և նրանց վայրի ազգակիցների գենոֆոնդի պահպանման վիճակը ՀՍՍՀ-ում. – “Գյուղատնտես”, 14. XII. 1977, էջ 2–3, նույնի՝ Հայաստանի հասկավոր հացաբույսերի և նրանց վայրի ազգակիցների մասին. – “Գյուղատնտեսական գիտությունների տեղեկագիր”, Երևան, 1980, - 9, էջ 37–38, П. А. Гандилян. О необходимости охраны генофонда дикорастущих пшениц Армянской ССР. – Материалы I сессии горного комитета Международного союза охраны природы и научной конференции по охране горных ландшафтов. Ереван, 1972, с. 133–136; P. A. Gandilian, A. Avagyan. Conservation of wild relatives of wheat in Armenia. – Proceeding of the European Symp., Braunschweig, Germany, 1998, pp. 53–55 և այլն:

¹⁸ Յ. Մ. Գալստյան. Ճանաչված գիտնականն ու մանկավարժը. պրոֆեսոր Պ. Ա. Ղանդիլյանի ծննդյան 60-ամյակի առթիվ. – “Գյուղատնտես”, 24. V. 1989, էջ 4, Э. А. Африкян. Папин Арташесович Гандилян (к 60-летию со дня рождения).–

Չափազանց կարևոր էր նաև այլ գիտնականների սատարումը, որոնք նույնպես գրում ու դիմում էին վերադաս ատյաններին, աջակցում խնդրի լուծմանը: Նրանցից էին՝ Բուսաբուծության համամիութենական ինստիտուտի տնօրեն Վ. Դորոֆենը, Լենինգրադի բուսաբանության ինստիտուտի տնօրեն Ա. Թախթաջյանը, Հայաստանի բնության պահպանության բաժնի տնօրեն Վ. Ավագյանը, կենսաբանական գիտությունների դոկտոր Ա. Բարսեղյանը և շատ ուրիշներ: Մեծ էր նաև Հայաստանի բուսաբանական ընկերության նախագահ Էլենոնորա Գաբրիելյանի վաստակը՝ հատկապես այն ժամանակ, երբ արդեն կատարվում էին չափազանց աշխատանքները և նախատեսվում էր արգելոցին հատկացնել ընդամենը 50 հա տարածք (ինչին համեստորեն համաձայնում էր Պ. Ղանդիլյանը): Է. Գաբրիելյանը, հիմնավորելով մոտակայքում աճող այլ հազվագյուտ բույսերի պահպանման անհրաժեշտությունը, կարողանում է պնդել, որպեսզի արգելոցին հատկացվի ոչ թե 50, այլ 89 հա տարածք¹⁹:

Այսպես, համատեղ ջանքերի, անխոնջ աշխատանքի և մի քանի սերունդ գիտնականների ուսումնասիրությունների շնորհիվ ստեղծվեց Էրեբունի պետական արգելոցը. 1981 թ. մայիսի 27-ին կայացավ դրա հիմնադրումը²⁰:

Անդրադառնալով արգելոցի նշանակության հարցին՝ մեջ բերենք պրոֆ. Ն. Խանջյանի խոսքերը. «Լինելով Հայաստանի երեք արգելոցներից ամենափոքրը, [Էրեբունի պետական արգելոցը] ունի, թերևս, միջազգային մեծագույն նշանակություն՝ որպես մարդկության հանապազօրյա հացի գենետիկական ֆոնդ: Հիրավի, այն ազգային խորհրդանիշ է՝ աստվածաշնչյան Արարատ սարի և Սևանա լճի հետ մեկտեղ»²¹:

«Биологический журнал Армении», 1989, № 7, с. 700–701; Э. А. Назарова, А. Г. Гукасян. Папин Арташесович Гандилян. Библиографический указатель. Государственный научный центр РФ ВИР. СПб., 2004, с. 27.

¹⁹ 2015 թ. արգելոցի տարածքն ընդլայնվեց նախկին Ողջաբերդ համայնքի տարածքների հաշվին՝ գրադեցնելով շուրջ 120 հա (<http://ecolur.org/hy/news/officials/erebuni-state-reserve-area-expanded-by-315134-ha/7690/>):

²⁰ «Վայրի ցորենների և այլ հացաբույսերի Էրեբունի արգելոց»-ի հիմնադրման մասին ՀՄՄՀ Մինիստրների խորհրդի թիվ 324 (27. 05. 1981 թ.) որոշում:

²¹ N. S. Khanjyan. Նշվ. աշխ., էջ 14:

ИЗ ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ ЭРЕБУНИЙСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ЗАПОВЕДНИКА

НИНА СТЕПАНЯН-ГАНДИЛЯН

Резюме

Эребунийский государственный заповедник находится в Котайской области Армении, примерно в 10–12 км от г. Еревана. Это единственный в мире заповедник дикорастущих колосовых (пшеница, ячмень, рожь и др.). Произрастание здесь дикорастущих пшениц еще в 1920 – 1930-х годах было отмечено профессором М. Туманяном. Тогда же академик Н. Вавилов предложил создать на этой территории заповедник. Эта идея, однако, на долгие годы была забыта и лишь спустя четверть века возрождена молодым ученым П. Гандилян. Последовали десятилетия работы по изучению и распространению знаний об этом уникальном растительном сообществе. 27 мая 1981 года благодаря многолетнему кропотливому труду и помощи научного сообщества был основан Эребунийский заповедник.

FROM THE HISTORY OF THE ESTABLISHMENT OF EREBUNI
STATE RESERVE

NINA STEPANYAN-GANDILYAN

Summary

Erebuni state reserve is situated in the Kotayk region of Armenia, approximately 10–12 km far from Yerevan city. It is a unique reserve of wild cereals (wheat, barley, rye, etc.) in the world. The growing of the wild wheat on that territory was revealed already in 1920–1930ss by professor M. Tumanyan. At that time N. Vavilov suggested creating a reserve on that territory. However, that idea for long years fell into oblivion, and only a quarter of a century later was revived by young scientist P. Gandilyan. Many decades of hardworking on the investigation and spreading of the knowledge about that unique plant community succeeded. On May 27, 1981, due to the years of the assiduous work and to the support of the scientific community, the Erebuni reserve was established.